

lar tarafından ilâve edildiğini iddia ediyorsa da Fuat Sezgin bu haritaların IX. yüzyılda Me'mûn döneminde İslâm coğrafyacıları tarafından yapıldığını ve Bizanslı Planudes'in eserini Arapça metninde gördüğü haritaları Batlamyus'un sanarak kitabın Grekçe metnine eklediğini göstermiştir (bk. *The Contribution of the Arabic-Islamic Geographers to the Formation of the World Map*, s. 7-8). Bu görüşün doğruluğunu gösteren diğer bir husus da Batlamyus'un bütün eserlerinin Grekçe nüshalarının çok sonraları tesbit edilmiş olmasıdır. Ayrıca bunların otantikliği konusundaki ciddi şüpheler bugün de devam etmektedir.

D) Müzik. Batlamyus'un üç bölümden oluşan *Harmonikon* adlı eseri İlkçağ Grek müziğinde kullanılan seslerin matematik teorisi, müzik aletleri ve bunların özellikleri konularını ihtiva etmektedir. J. Wallis tarafından Yunanca ve Latince olarak neşredilen (1682) eserin Arapça'ya tercüme edilip edilmediği bilinmemektedir. P. Kraus'a göre Fârâbî *Kitâbü'l-Mûsîkî el-kebîr*'inde Batlamyus'un müzik teorilerinden faydalanmıştır (*Jâbir Ibn Hayyân*, II, 204, dipnot 2).

Batlamyus'un bunlardan başka optik ve mineraloji alanlarında da eserleri vardır. *Kitâbü'l-Menâzır* adıyla Arapça'ya tercüme edilen optikle ilgili eserin XII. yüzyılda Latince'ye yapılmış kötü bir tercümesi günümüze kadar gelmiştir. Beş bölümden oluşan eserde ışığın kırılması ve farklı yükseklikteki gök cisimlerinde kırılmadan dolayı meydana gelen değişiklikler tartışılmaktadır. Ayrıca boyutlar hakkında bir geometri kitabı ile Öklid'in beşinci postülasının ispatını konu alan eseri, bir de mekanik ve statikten bahseden bir başka kitabının varlığından söz ediliyorsa da bunlar günümüze kadar gelmemiştir.

Divan edebiyatında yer alan ve âlim, şair, hakim ve filozof olarak adları tarihe geçmiş bulunan ünlü şahsiyetlerden biri de Batlamyus'tur. Sahip olduğu çeşitli özellikler arasında bilhassa astronomi (felekiyatçı) ve hakim olması sebebiyle ele alınan Batlamyus bu vasıfları ile başta manzum ve mensur hikemî eserler olmak üzere ilm-i hey'et ve nücûma dair eserlerle *Mârifetnâme* tarzındaki ansiklopedik eserlerde çeşitli iktibas, telmih, teşbih, istiâre ve mecazlara konu edilmiştir. Süleyman Fehîm'in, "Aşk vâdisinde bî-ârâm u sergerdân olur / Akl egerci fenn-i felsefide Batlamyus'tur" beyti bu tarz kullanışa bir örnektir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kûbî, *Târîh*, I, 136-139, 140-143; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 17, 115, 129, ayrıca bk. İndeks; a.mlf., *Mürûc'ü'z-zeheb* (Abdülhamîd), I, 303; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 327, 328, 333; İbnü'l-Heysem, *eş-Şükûk 'alâ Batlamyus*, Kahire 1971, s. 4; Sâid el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-ümem*, Kahire, ts. (Matbaatü Muhammed Muhammed Matar), s. 32-34, 44-45; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ*, s. 68, 98; Fahrreddin er-Râzî, *Tefsîr*, XXVI, 71-77; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1594-1596; Levend, *Divan Edebiyatı*, s. 170; P. Kraus, *Jâbir Ibn Hayyân*, Kahire 1942, II, 204, dipnot 2; Sezgin, *GAS*, V, 166-174; VI, 83-96; VII, 41-48, 311-312; a.mlf., *The Contribution of the Arabic-Islamic Geographers to the Formation of the World Map*, Frankfurt 1987, s. 7-8; Sarton, *Introduction*, I, 272-278; C. A. Nallino, "Astronomi", *İA*, I, 686-690; J. H. Kramers, "Coğrafya", *İA*, III, 202-215; H. Suter, "Mecesti", *İA*, VII, 438-439; D. Pingree, "İlm al-hay'a", *EI²* (İng.), III, 1135-1138; M. Plessner, "Batlamyus", *EI²* (İng.), I, 1100-1102; Colin Alistair Ronan, "Ptolemy", *EBR*, XVIII, 812-814; P. Costabel, "Ptolémée", *EUn*, XIII, 794-795.

CENGİZ AYDIN — GÜLSEREN AYDIN

BATMAN

Eski bir ağırlık ölçüsü.

Daha çok Türkler ve Türkler'le ilgisi bulunan kavimler tarafından kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. **Batman** isminin hangi dilden geldiği ve kelime anlamı kesin olarak bilinmemektedir. İleri sürülen çeşitli görüşler arasında en çok kabul göreni F. W. K. Müller'in, Orta Farsça (Soğdca) **patmân** (Eski Farsça **patimâna**, Pehlevîce **patmân**, **patmânek**, Farsça **peymân**, **peymâne**) "ölçü" kelimesinden geldiği yolundaki görüşüdür (geniş bilgi için bk. *İA*, II, s. 344).

Türkistan'da arşın ve batmana dayalı orijinal bir Türk ölçü sisteminin varlığına dair işaretler bulunmaktadır. Bu kelimenin Farsça kökenli olduğu görüşü de Türkler'in Soğdlar döneminde İran'la kurdukları ticarî ilişkiler sonucunda oluşan Fars etkisiyle açıklanabilir. Diğer taraftan özellikle Uygur kültürü için bir Çin etkisi de söz konusu edilebilir. Buna göre Orta Asya'daki Türk ölçü sistemi, İran ve Çin ile olan yoğun ticarî faaliyetlerden sonra ortaya çıkmış olmalıdır. Nitekim son zamanlarda batmanın, bir Çin ağırlık ölçüsü birimi olan **ketti** (604,79 gr.) ile eşdeğer olduğu kabul edilmektedir. Bazı sözlüklerde batmanın "çok eski bir Rus ölçü" olduğunun belirtilmesi, bu ölçüğün eski devirlerde muhtemelen Türkler vasıtasıyla Slav kavimlerine de geçmiş olduğunu göstermektedir.

Anadolu halk ağızlarında "büyük, ağır; büyük su testisi, büyük çömlek" anlamlarına gelen batman *Dîvânü lugatî't-Türk'te* (I, 370) "el-menâ" (men), *Kitâbü'l-İdrâk'te* (s. 33) "er-rîl" ve *İbnü Mühennâ Lugatı* (s. 17) ile *Ahterî-i Kebîr* (s. 343) ve *Kâmûs-ı Türkî* (s. 258) gibi daha sonraki lugatlarda da "el-menn" (men) kelimesiyle karşılanmaktadır. Bazı sözlüklerin (*Lehce-i Osmânî*, s. 227; *Kâmûs-ı Osmânî*, II, 52; *Kâmûs-ı Türkî*, s. 258) verdiği bilgilere göre de değeri 2-8 okka arasında değişmektedir. Batman değer itibarıyla bir başka ağırlık ölçüsü olan "men"e yakın ise de zaman, mekân ve tartılacak şeyin cinsine göre ondan ayrılmaktadır. Bir Uygur vesikasında, "yiti badman öz teni öze yiti ten kebez" (yedi batman [yani] kendi ölçüğü ile yedi ölçek pamuk) şeklinde açıklanmasından, bazı maddeler için aynı bölgede dahi birbirinden farklı değerler taşıdığı anlaşılmaktadır. Meselâ XVI ve XVII. yüzyıllara ait müfredat kitaplarında görüldüğü üzere eczacılıkta kullanılan batman 266 dirhem iken Anadolu'da ticarete kullanılan batman 6 okka, Kırım'da 425 kg., İran'da ise 2,9 kilogramdır. Fr. B. Pegolotti, 1340'larda ziyaret ettiği önemli bir ticaret merkezi olan Ayasuluk'ta (Efes), batmanın 32 Cenova libresine (10,144 kg.) eşit temel bir ağırlık ölçüsü olduğunu belirtir.

Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından XV. yüzyılın ikinci yarısında konulan ve Doğu Anadolu'da Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasından sonra da "Hasan Padişah kanunları" adıyla uzun süre uygulanmaya devam eden kanunlardan anlaşıldığına göre, o bölgede "Hasan Padişah batmanı" adıyla bilinen bir batman çeşidi kullanılmıştır. Buna göre 1 batman Âmid'de kumaş için 1580 dirhem; Mardin'de ipek için 1580, şarap için 936 dirhem; Erzincan'da ipek için 1920 dirhem; Bayburt'ta çivit, demir, kalay, lök, yağ, bal vb. için 2400 dirhem; Musul'da ipek için 800 dirhem; Kemah'ta pamuk için 2040 dirhem olmuştur.

XVII. yüzyılda İdil (Volga) havzasında batmanın resmen kabul edilmiş bir ölçü olduğu bilinmekteyse de değeri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bölgenin Orta Asya ile olan ticarete oynadığı rol göz önüne alınırsa değerinin Türkistan'da o devirde kullanılan batmanıninkine yakın olduğu söylenebilir.

Tesbit edilebildiği kadarıyla zaman ve mekâna göre diğer batman değerleri şöyledir:

Şehir	Yıl	Ağırlık (kg.)
Balat	1454	15,741
Mardin	1518	3
Erzincan	1518	6,157
Lahiyan	1568	18,2
Revan	1581	3,36
Tebriz	1581	2,711
Van	1581	7,1
Tokat	1581	7,6
Tebriz	1638	2,905
Erzurum	1650	7,83
Hârizm	XVII. yüzyıl	4,095
Hive	XVIII. yüzyıl	10,5
Reşt	XVIII. yüzyıl	6
Şiraz	XVIII. yüzyıl	6
Hârizm	XVIII. yüzyıl	3,788 ve 7,371
Hive	XIX. yüzyıl	20,475
Hezâresp	XIX. yüzyıl	20,475
Fergana	XIX. yüzyıl	262,088
Ürgenç	XIX. yüzyıl	40
Hankah	XIX. yüzyıl	40
Kungrad	XIX. yüzyıl	40
Dizek	XIX. yüzyıl	196,56
Hucend	XIX. yüzyıl	196,56
Evliya Ata	XIX. yüzyıl	196,56
Taşkent	XIX. yüzyıl	171,99
Çimkent	XIX. yüzyıl	171,99

Ayrıca çeşitli bölgelerde hangi tarihlere ait olduğu tesbit edilemeyen bazı batman değerleri de şöyledir: Doğu Türkistan'da 32,778 kg., Buhara'da 45,093 kg., İran'da 2,9-13,8 kg., Tebriz'de 4,6 kg., Türkiye'de 2-8 okka, Kırım ve Kafkasya'da 425,88 kg. (Kırım'da elma için 409,5 ve lahana için 7,373 kg.), Orta Asya'da 196,56 kg., Buhara ve Orenburg'da 130,88 kg., İdil havzasında 4,097 kg., Tver'de 16,38 kg., Fergana'da 65,52 kg., 131,044 kg., 163,8 kg., 171,99 kg., Tałas'ta 196,56 kg.

Eski belgelerden çıkarılabildiği kadarıyla batman ile alınıp satılan maddelerden bazıları şunlardır: Et, pamuk, ibrişim, ipek, kumaş, darı, buğday, un, ekmek, şeker, şarap, şıra, su, bal, yağ, kayısı, üzüm, kuru erik, armut, incir, zerdali, keçi boynuzu, badem, fıstık, soğan, kına, kızıl boya, çivit, lök, kalye taşı, şap, sabun, kalay, demir.

Batman Türkiye, Türkistan ve İran'da, araziden alınan mahsulün yüzölçümüne oranla ifade edildiği bir alan ölçüsü olarak da kullanılmaktadır. Meselâ bugün Iğdır'ın köylerinde 1 batman 200 metrekairelik bir arazi ölçüsünü ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde yerli ve yabancı çeşitli ölçülerin karışıklığına yol açması sebebiyle Tanzimat'tan sonra genel ve yerel nitelikli birçok kanunnâme, kararnâme ve nizamnâme yayımlanarak standart bir ölçü sistemi getirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan 1 Mart 1882'den iti-

baren geçerli olmak üzere çıkartılan 29 Şevval 1298 (24 Eylül 1881) tarihli karar-nâmeye göre "yeni batman" ismi verilen ölçü birimi 10 kilograma eşittir ve askatları okka, dirhem, denk, bağdâdi ve habbeden, üskatları ise kantar ve çekiden oluşmaktadır. Eski batmanın yeni batmana oranı 7,69767'dir ve bu durumdan kararnâmenin yayımlanmasından önceki tarihlerde kullanılan eski batmanın değerinin 7,69767 kg. olduğu anlaşılmaktadır. Ölçü inkılâbı ile ilgili olarak Türkiye Cumhuriyeti'nce yürürlüğe konulan 26 Mart 1931 tarih ve 1782 sayılı kanun da Tanzimat sonrası düzenlemeler gibi Türkiye genelinde derhal etkili olamamış ve bütün halkın yeni ölçülerini benimsemesi için aradan uzunca bir sürenin geçmesi gerekmiştir. Bugün dahi Kayseri, Tokat, Erzurum gibi bazı yörelerde hâlâ 8 kiloluk ağırlığa batman denilmekte ve domates, salça, karpuz, asma yaprağı, peynir, yağ, kireç gibi maddelerin alım satımında kullanılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:

Dîvânü lügâti't-Türk, I, 370; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-etrak* (nşr. Ahmet Caferoğlu), İstanbul 1930, s. 33; *İbnü Mühennâ Lugatı* (nşr. Abdullah Battal), İstanbul 1934, s. 17; *Ahter-i Kebîr*, s. 343; *Kâmûs-ı Türkî*, s. 258; Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmaniye*, İstanbul 1293, s. 227; Mehmed Salâhi, *Kâmûs-ı Osmaniye*, İstanbul 1313, II, 51, 52; *Türk Lugatı*, I, 567; K. K. Yuhadin, *Kırgız Sözlüğü* (trc. Abdullah Taymas), Ankara 1945, I, 99; H. Paasonen, *Çuvaş Sözlüğü* (trc. TDK), İstanbul 1950, s. 96; *Derleme Sözlüğü*, Ankara 1965, II, 572; Pakalin, I, 174; Räsänen, *Versuch*, s. 65, 73; Clauson, *Dictionary*, s. 305-306; *Düstur*, Zeyl, İstanbul 1299, II, 210-211; *Fî 29 Şevvâl Sene 1298 ve fî 11 Eylül Sene 1297 Tarihiyle Şeref Mûteallik Buyurulan İrade-i Seniyye-i Hazret-i Pâdisâhi Mâcebince Yeni Ölçülerin Tanzîm ve Tensîkiyle Suver-i İcrâiyesi Hakkında Kararnâmedir*, İstanbul 1299, s. 4, 5, 6, 251, 270, 272; *Mecelle-i Umûr-i Belediyeye*, II, 437, 438, 439, 440; Barkan, *Kanunlar I*, s. 16, 48, 85, 123, 137, 138, 142, 159, 161, 163, 166, 168, 177, 182, 185, 186, 187, 196, 199, 200, 212, 213, 222; a.mlf., "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükûmdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *TV*, I/2 (1941), s. 91-106; I/3, s. 184-197; W. Hinz, *el-Mekâyil ve'l-evzânü'l-İslâmiyye* (trc. Kâmil el-Aseli), Amman 1970, s. 49, 52, 53, 54; E. A. Zachariadou, *Trade and Crusade Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venice 1983, s. 151-152; Halil İnalcık, "Introduction to Ottoman Metrology", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London 1985, s. X/312, 313, 316, 318, 320, 326, 327, 329, 340; Hüseyin Özdeğer, "Antep'te Pazar Ekonomisi", *TDA*, sy. 20 (1982), s. 167; *TA*, V, 408; *ML*, II, 207; R. Rahmeti Arat, "Batman", *İA*, II, 342-344; Yu. Bregel, "Bâtman", *Elr*, III, 869-870.

CENGİZ KALLEK

BATMAN

Güneydoğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il.

Dicle ırmağına sol taraftan kavuşan ve bu ırmağın Türkiye toprakları içinde aldığı en büyük üç kolundan (Batman, Garzan, Botan) biri olan Batman çayının (Nehrü Sâtîd, Artuklular ve Moğol döneminde Âb-ı Karaman) etrafındaki aynı adı taşıyan ovanın doğu kıyısı yakınında kurulmuştur. Deniz seviyesinden yüksekliği demiryolu istasyonunda 544 metredir.

Cumhuriyet döneminde kurulan ve çok hızlı gelişen şehirlerden biri olan Batman, petrol ve petrol sanayiinin son 20-30 yıl içinde ortaya çıkarak geliştirdiği bir şehirdir. Batman burada eskiden mevcut olan İluh adlı bir köyün yerini almıştır. İluh köyünün ne zaman kurulduğu hakkında bilgi yoktur. Yerleşme yerinin tarihi hakkında da bilgi bulunmamakla birlikte yörenin eskiden beri, idarî bakımdan bağlı olduğu Siirt'in tarihine paralellik gösterdiği bilinmektedir. Bu yöre İlkçağ'da Asur Devleti'nin sınırları içerisinde bulunuyordu. Bu dönemi daha sonra Kimmer ve İskitler'in akınları ile Med ve Pers hâkimiyeti takip etti. Milâttan önce 330'lu yıllara kadar süren Pers hâkimiyetinin ardından yöre Büyük İskender ve onun mirasçılarından olan Selekler'in elinde kaldı. Ortaçağ başlarında tekrar İran tesiri altına giren bu havali Sâsânîler'le Bizans arasında sık sık el değiştirdi. Batman ve çevresi 639'da Halife Ömer zamanında, hemen hemen bütün Güneydoğu Anadolu'yu çok kısa bir süre zarfında zapteden ünlü İslâm kumandanı İyâz b. Ganm tarafından İslâm topraklarına katıldı. Hz. Osman döneminde, aşağı yukarı bugünkü Güneydoğu Anadolu bölgesine tekabül eden el-Cezîre vilâyetinin ayrılmış olduğu üç âmillikten (Diyârimudar, Diyâribebâ ve Diyâribekir) Diyarbekir âmilliğinin sınırları içinde bulunuyordu.

Yöre XI. yüzyılda Mervânîler'in elinde iken buraya Türkmen akınları başladı. 1042'de Türkler bu çevrede bazı yerleri ele geçirdilerse de hâkimiyetleri sürekli olmadı; nihayet 1085'te Sultan Melikşah tarafından Büyük Selçuklu İmparatorluğu topraklarına katıldı. Bu dönem içinde de sırayla Suriye Selçukluları, İnalöğül-